

Олександра ФЕДОРКО

СПРИЙНЯТТЯ ПОЛЬСЬКОЮ ШЛЯХТОЮ
ПОЛІТИЧНИХ КАТАКЛІЗМІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XVIII СТ. У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ
(НА МАТЕРІАЛАХ МЕМУАРИСТИКИ)

Кризові явища, що охопили Річ Посполиту в останній третині XVIII ст. та, врешті, стерли її з політичної мапи Європи, з висоти сьогодення здаються однорідними і в своєму перебігові, і в реакції на них шляхетського загалу мешканців. Натомість при ближчому ознайомленні стає очевидним, що сучасники бурхливих подій по-різному сприймали негаразди в краї та по-різному оцінювали їхнє місце у власному повсякденному житті, причому шкала оцінок у проміжку від початку Барської конфедерації до остаточного зникнення держави, тобто впродовж 1768-1795 рр., зазнавала суттєвих коливань під впливом довгої низки факторів як зовнішньополітичного, так і внутрішнього характеру. Роль катализатора, що сприяв піднесенню політичної свідомості та патріотичного ентузіазму, судилося відіграти першому поділові держави 1772 р., який підштовхнув до реформ і жвавої реакції на радикальні нововведення т. зв. Великого Сейму 1788-1792 рр. Проте й ця хвиля охопила далеко не всіх громадян, занурених у приватні справи, а після другого поділу держави – ще й у складну ситуацію пристосування до нових влад та порядків на відкраєних від Речі Посполитої теренах. Те саме можна сказати й про момент найвищого спалаху патріотичних почуттів – повстання під проводом Тадеуша Костюшка 1794 р., завершене ліквідацією держави.

Політичним аспектам цих подій присвячена величезна література, не менш детально вивчені й біографії та погляди головних акторів історичної сцени Речі Посполитої передня її зникнення. Натомість

до сьогодні, за винятком кількох зондажних праць, не досліджувалися стратегії поведінки та позиції рядової шляхти, активно чи пасивно втягненої у вир подій, хоча саме в її середовищі невдовзі почне формуватися протестний рух, що виллється у затяту й тривалу боротьбу за відновлення польської державності. Отже, метою даного дослідження є аналіз ставлення польської шляхти до кризових подій у Речі Посполитій останньої третини XVIII ст.

Для розкриття теми було використано низку спеціальних наукових розвідок, серед яких: монографії сучасного французького історика Д. Бовуа¹ та американського дослідника Л. Вулфа²; праці польських істориків І. Ю. Крашевського³ та Д. Вавжиковської-Верchoвоної⁴; робота англійського сучасника-спостерігача подій Д. Барнета⁵; статті сучасного польського історика Д. Рольніка⁶ та білоруської дослідниці Н. Гардзієнки⁷ та ін. У новітній українській історіографії єдиним дослідженням, де бодай побіжно згадується ставлення польської шляхти до поділів Речі Посполитої, є праця Л.О. Зашкільняка та М.Г. Крикуна «*Історія Польщі*»⁸.

В основу роботи покладено мемуари польської шляхти. З метою систематизації цих джерел їх можна умовно поділити на три групи: «об'єктивні», «напівсуб'єктивні» та «суб'єктивні». До першої групи ми відносимо ті мемуари, мета й зміст яких полягала у відтворенні подій, ситуацій та людей, а не власних переживань чи вражень. У нашому випадку це мемуари політичного змісту, або, за дефініцією польського дослідника мемуаристики А. Ченського, «мемуари-історія»⁹, де майже або повністю відсутні розповіді про особисте життя автора. Сюди можна зарахувати праці Ю. Немцевича, М. К. Огінського, Ю. Вибіцького, Ю. Сулковського, В. М. Залеського, А. Хжонцевського й Я. Д. Охоцького.

Найбільш численною серед використаних у нашій роботі є група «напівсуб'єктивних» мемуарів, де інформативні акценти розподіляються між постаттю автора й об'єктами його уваги – подіями, ситуаціями, людьми. За нашими спостереженнями, співвідношення інформації обох типів у різних текстах або рівномірне, або нерівномірне. Наприклад, у спогадах мемуаристів Ф. Красінської, Ф. Карпінського, В. Фішерої та Ф. Гаєвського політичним подіям у державі присвяче-

но велику увагу, але разом із тим подано чимало інформації про самих авторів – здебільшого активних учасників описуваних подій. Інша група мемуаристів (переважно початку ХІХ ст.) набагато менше місця приділяє суспільно-політичним питанням, концентруючись на власних життєвих пригодах. Серед авторів таких текстів є С. Букар, Ю. Джевецький, А. Потоцька, А. Грабовський, Л. Дембовський, П. Лелевель, Г. Дембінський, К. Колачковський, К. Міцовський і К. Накваська.

Врешті, до останньої групи належать «суб'єктивні мемуари», де головний інтерес спрямовано на події власного життя: це спогади Ш. Конопацького, В. Борейка, А. Тарчевської, французьки Шарлоти де Морі. Ці мемуари, на відміну від попередніх, взагалі позбавлені згадок про військово-політичні події, зосереджуючись довкола приватних справ та епізодів.

Відгінки рефлексій над подіями Речі Посполитої

На прикладі низки різнопланових мемуарів та кількох тогочасних праць історіографічного характеру ми спробуємо реконструювати шляхетську рефлексію на вир військових і політичних сум'ят, що охопили країну. Цей аналіз варто розпочати з мемуарів Віридіани Фішерової (1761-1826)¹⁰, шляхтянки, народженої у великопольському с. Вишина, яку в традиції ХІХ ст. вважали відомою патріоткою та порівнювали з її молодшою сучасницею, радикальною французькою письменницею Жермен Некер, що писала під псевдонімом «Мадам де Сталь».

Свого роду вступним акордом до спогадів Фішерової є розповідь про Барську конфедерацію. Авторка пише, що факт її проголошення на Поділлі у 1768 р. був широко відомий мешканцям Великої Польщі, але це не сприймалося як привід для хвилювань, позаяк віддаленість від теренів збройного конфлікту давала певність у тому, що його вдасться уникнути. Тим часом хвиля військових заворушень невдовзі перекинулась і на решту території Речі Посполитої, викликавши ентузіазм серед шляхти, яка хапалася за зброю й вступала до лав «захисників вітчизни». Проте, як вважає Фішерова, хоча конфедерати й знайшли різнопланову підтримку серед мешканців Великої Польщі, вони заподіяли радше безлад, анархію та розпач. Причинами цього, як неодноразово повторює мемуаристка, став брак дисципліни серед

конфедератів, необережність у військових маневруваннях та необачне спустошення власного краю¹¹. Росіяни репрезентували себе у такому ж негативному світлі, але все-таки знаходили прихильників серед місцевих мешканців. Це дуже дратувало барських конфедератів, через що вони дедалі прискіпливіше вишукували серед шляхти «зрадників». У підсумку не тільки російське військо, але й «захисники вітчизни» – конфедерати – наводили жах на тутешню людність.¹²

Рятуючись від постійних тривог, пов'язаних із військовими подіями, у 1769 р. родина Фішерової переїжджає до Познані – міста, що на той час було переповнене утікачами з різних теренів Речі Посполитої. Одразу після переїзду минулі жахи швидко забуваються, і родина авторки, як і решта шляхти, втягується у круговерть розваг: костюмовані бали, маскаради, прийоми, спілкування у салонах тощо. Шляхту, яка наповнила Познань, мало цікавили навколишні військово-політичні негаразди: їх обговорюють не частіше, ніж якийсь давно забутий історичний епізод. Така ситуація, як зауважує мемуаристка, змінилася єдиний раз, коли конфедерати взяли в облогу місто й утікачі знову пригадали нестерпне відчуття страху за власне життя¹³.

Суголосне таким настроям негативне ставлення до барських конфедератів бачимо і в спогадах польського поета і письменника Францишка Карпінського (1741-1825). На момент проголошення конфедерації йому було 26 років, тож молодий чоловік поспішив емігрувати з Речі Посполитої, аби уникнути участі у військових діях. Свій учинок він пояснює тим, що хоча палко любив Вітчизну, але до лав «бандитів», себто конфедератів, вступати не збирався. На його думку, це недисципліновані п'яниці, що займались лише грабунками та руйнуванням храмів і нічим корисним вітчизні не прислужилися¹⁴. Після того, як Карпінський провів досить багато часу у Відні, розважаючись у салонах, театрах тощо і нарешті повернувся до Польщі, то мемуарист, за його словами, на radoщах буквально плакав і цілував рідну землю.¹⁵

Барські конфедерати зазнали остаточної поразки в серпні 1772 р., але перемовини про територіальне обкраяння польсько-литовської держави розпочалися ще в червні 1771 р.¹⁶, і це породило лавину чуток. Зокрема, з'явилася карикатура під назвою «Калач королів», що

зображала короля Фридриха II й імператриць Катерину II та Марію-Терезу, схилених над столом із ножами в руках, аби розрізати калач – символ Речі Посполитої¹⁷. Кружляння чуток про можливий розподіл краю мемуаристка Віридiana Фішєрова описує так: спершу цей поголос вважали взагалі безглуздим – таким, “czego nie było i w przyszłości stać się nie może”, а дещо пізніше, мірою того, як правдивість інформації перестала викликати сумніви, почали множитися аргументи на доведення неможливості поділу. Симпатички Росії твердили, що Катерина II як офіційний гарант цілості Речі Посполитої, не допустить її розкroєння. Інші апелювали до «інтересу Європи», буцімто зацікавленої в існуванні польсько-литовської держави як важливого торгового партнера багатьох країн. Ще інші перебували у солодкому переконанні того, що долею Речі Посполитої переймається «увесь світ», тож немає підстав для хвилювання. Коли ж рішення про перший поділ таки набуло чинності, попередній оптимізм поступився крайньому розпачу, що охопив шляхту¹⁸.

Територія, на якій мешкала родина Віридiани Фішєрової, відійшла до Пруссії: за першим поділом, що був санкціонований трактатом трьох держав від 5 серпня 1772 р., Пруссія отримала Королівську Пруссію без Гданського й Торуні та північну частину Великої Польщі й Куявії.¹⁹ Пристосування до нового правління проходило по-різному. Для певної частини шляхти цей процес став безболісним, проте в цілому, як оповідає Фішєрова, сприйняття пруської влади було негативним. Фридрих II перебудовував адміністративну систему в краї на централізований лад, що суперечило звичним уявленням поляків. Поза тим, анексовані терени заповонила хвиля пруських прибульців – від ремісників до чиновників, які поступово витіснили місцевих мешканців з їхніх ніш. Це, зрозуміло, викликало обурення та, як наслідок – ненависть до чужоземного панування загалом, яке мемуаристка називає «ярмом»²⁰. Утім, про відносність цього «ярма» свідчить курйозний епізод, про який оповідає Фішєрова. Якийсь її родич, власник невеличкого фільварку, обурився на пруських фіскальних чиновників за те, що вони зарахували його до категорії “ein armer Edelmann” – бідної шляхти та, відповідно, наклали менший податок. Шляхтич ніяк не міг заспокоїтись через це «приниження» та весь час горлав про

свою заможність, внаслідок чого був оподаткований пропорційно до вигаданих ним багатств, а відтак – цілком розорився²¹.

Одначе, з плином часу незвична адміністративна система засвоювалася, що відкривало полякам шлях до порозуміння й співпраці з новим урядом. Цьому сприяли й звістки про надуживання та безкарність урядовців на теренах, що відійшли до Російської імперії. Разом із тим, період великих реформ, започаткованих у Речі Посполитій після стресу 1772 р. та в ході Чотирирічного сейму 1788-1792 рр., сприяв спалахові патріотичного піднесення. Це відзначає у своїх мемуарах і Фішерова, зауважуючи, що внаслідок запроваджених змін поляки усвідомили потребу мислити в загальнодержавних категоріях задля подолаття політичної кризи в країні, а не дбати лише про власні інтереси²².

Ця думка мемуаристки виразно перегукується з тезою одного з найвідоміших польських істориків доби Романтизму, письменника й публіциста Юзефа Ігнація Крашевського (1812-1887), який, описуючи великі перетворення загалом на теренах польсько-литовської держави останньої чверті XVIII ст., зазначає, що в часі першого поділу держави ідеї опору ще не було, натомість п'ятнадцятьма роками пізніше вона стає видимою і відчутною “w ustach wielu, w pismach przyszłości”, чому посприяли настрої нового покоління, вихованого вже за іншою, реформованою Станіславом Августом Понятовським на європейський зразок, освітньою системою²³.

Возвеличуваний уже сучасниками Чотирирічний сейм, який підсумував згадані переміни, мемуарист Юзеф Джевицький (1772-1852 рр., полковник у повстанні Тадеуша Костюшка, а від 1817 р. – маршалок шляхти Кременецького повіту), порівнює із «електричною іскрою»²⁴. За враженнями Джевецького, Варшава на період діяльності Сейму являла собою згусток різнопланових ідей стосовно реформування уряду, а їх неоднорідність підштовхувала шляхту по всій країні визначатися з власним ставленням до того чи іншого політичного спрямування²⁵.

За згадками Віридіани Фішерової, другий поділ Речі Посполитої, хоча й глибоко обурив шляхту, все ж не став для неї громом середясного неба, як це було у 1772 р.²⁶. Утім, подібність у сприйнятті першого й

другого поділів все-таки була, проявляючись, за спостереженнями сучасних польських істориків, у надзвичайній строкатості реакцій на звістку про повторне обкраяння держави. Так, якийсь Юзеф Боровський писав: “jestem skołatany krajowymi nieszczęśliwościami, iż nie zawsze znaleźć się mogę”, а якийсь Крушевський аж до квітня 1793 р. не міг повірити в те, що сталося, і ходив “z kąta w kąt i łzami się zalewał”²⁷. Загалом же люди почувалися розгубленими і з тривогою очікували прийдешнього дня, про що секретар створеного в 1773 р. першого виконавчого органу держави, Постійної Ради (Rada Nieustająca), а водночас один із фундаторів нової польської історіографії Адам Нарушевич (1773-1796)²⁸ в одному зі своїх листів писав так: “[люди] siedząc po domach w posępnym milczeniu, wzdychając i ręce wznosząc do nieba, a karmiąc się tylko nadzieją polepszenia losów naszych”²⁹.

Дехто був переконаний у тому, що до реального втілення другого поділу справа не дійде. Серед таких оптимістів набула популярності думка, висловлена коронним канцлером Яцеком Малаховським, що Пруссія не зацікавлена у черговому поділі польсько-литовської держави, оскільки, мовляв, втамувала спрагу здобиччю у Франції, а тому боятися нема чого. Інші покладали надію на Катерину II та її повноважного посла у Варшаві Якова Сіверса.³⁰ Ще інші, як згадує у своїх мемуарах польський державний діяч і композитор Міхал Клеофас Огінський (1765-1833), вбачали рятівника держави в королі Станіславі Августі, сподіваючись, що його статус коронованого монарха допоможе зберегти якщо не цілісність, то принаймні суверенітет Речі Посполитої³¹.

Апогеєм політичного й патріотичного пробудження шляхти стало повстання під проводом Тадеуша Костюшка 1794 р., але його поразка й остаточний поділ Речі Посполитої, який санкціонував її ліквідацію, у черговий раз пригальмував політичну активність. Тож власне відтоді, як констатує у своїх мемуарах Віридіана Фішєрова, шляхта почала замислюватися над причинами зникнення держави³².

Разом із тим, трагічні, а водночас яскраві події 1794-1795 рр. заклали міцний фундамент під формування польської національної свідомості наступних поколінь. Виразним підтвердженням цього можуть слугувати спогади польських мемуаристів першої половини-

середини ХІХ ст., народжених переважно наприкінці ХVІІІ століття. Так, письменниця й публіцистка Кароліна Накваська (1798-1875) з гордістю розповідає у мемуарах про свого батька, учасника бурхливих подій 1794 р. Адама Потоцького³³. Як вона пише, її батько, палкий патріот, не зміг залишатися за кордоном, де навчався, й на чутки про повстання повернувся до Кракова та приєднався до повстанського війська Костюшка³⁴. За словами доньки, Адам Потоцький залишив по собі кілька творів, сповнених любові до батьківщини та щирого бажання працювати на її благо³⁵.

Інший мемуарист, генерал Генрик Дембінський (1791-1868) також змальовує своїх батьків, сучасників кризових подій, зразковими громадянами, чиею провідною чеснотою була любов до батьківщини “*bez zapału, lecz z przekonania*”³⁶. А його батько, Ігнацій Дембінський – один з послів Чотирирічного сейму, за словами Генрика, “*był w całym znaczeniu przawy człowiek i przawy Polak*” й дбав про благо країни, доказом чого стала його діяльність на сеймі³⁷, а далі й заслання до Сибіру³⁸.

Ще один мемуарист, Францишек Гаєвський (народжений 1792 р. у містечку Margońska Wieś у Великій Польщі) змальовує велику розмаїтість мовного середовища, в якому він зростав: члени родини спілкувались між собою французькою, з прислугою і “*ludem prostym*” – польською, з пруськими чиновниками – німецькою. Як згадує Гаєвський, таке явище було для нього, дитини, незрозумілим, тож його батько, Адам Гаєвський, зробивши короткий екскурс у минуле, “*ze łzami w oczach*” роз’яснив ситуацію так: “*Bośmy przestali być wolnym narodem... Niema już Polski, Niemcy i Moskale rozszarpali ojczyznę naszą*”. Затим батько дав синові настанову, аби той завжди пам’ятав, що народився поляком, і ніколи не переставав любити свою вітчизну, висловивши при цьому певність, що на загарбників рано чи пізно впаде кара Бога³⁹.

Утім, не всі мемуаристи із таким запалом змальовували події, знані їм за переказами батьків. Так, офіцер армії Наполеона Бонапарта Прот Лелевель (1790-1884)⁴⁰ зі співчуттям згадує поділену між сусідніми державами Річ Посполиту, але його текст цілком позбавлений пафосних плачів з цього приводу. Більше враження на мемуариста

справили, очевидно, оповіді про трагічні дні осені 1794 р., передусім про здобуття Александром Суворовим 4 листопада 1794 р. передмістя Варшави – Праги, де було здійснено криваву різанину, в якій, на думку сучасних істориків, загинуло від 10 до 14 тис. «бунтівників»⁴¹. Ця подія мала величезний резонанс серед варшав'ян. Страх зазнати жахливої участі оборонців передмістя, як пише мемуарист, огорнув городян глибокою тривогою і за власну долю, і за майбутнє країни⁴². На родині Прота Лелевеля ці події відбилися тим, що по “zniszczeniu wszystkiego” батько мемуариста залишився без прибутків, тож родина мала виїхати з Варшави⁴³.

Інший мемуарист, державний діяч Леон Дембовський (народжений 1789 р. в м. Пулави Люблінського воєводства), також не вдається до розлогих пасажів про «занепад вітчизни». Для нього поразка повстання Тадеуша Костюшка й поділ країни асоціюються передусім із матеріальними втратами. Зокрема, переказуючи почуте від батьків, він пише, що вже 1792 р., внаслідок діяльності Торговицької конфедерації, лопнули всі варшавські банки, що стало справжнім ударом для мешканців Польського королівства. До цього додалася низка інших негараздів: депортація короля з Варшави, розпорошення його двору, поділ земель Речі Посполитої між сусідніми державами – характерно, що для мемуариста подія пов'язується передусім з обтяжливою плутаниною у паспортних системах. Все це дуже негативно позначилося на житті міст. За словами мемуариста, Варшава найпершою відчула зміни: колись шумні палаци перетворилися на пустки, бо шляхтичі воліли тихо сидіти у своїх маєтках, аніж вливатися у німецьку спільноту, яка зневажала поляків. Відтоді розваги шляхти, що зазнала найбільших збитків через самоліквідацію банків і “dla której życie towarzyskie jest koniecznym istnienia warunkiem”, обмежувалися, констатує з прикрістю Дембовський, мандрівками від одних родичів до інших по різних кінцях краю⁴⁴.

У мемуарах Амброжія Грабовського, народженого 1782 р. в малопольському містечку Кенти, опис буденних реалій взагалі позбавлений будь-якого політичного контексту. У 1797 р. юнак переїхав до Кракова, де вперше детальніше почув про Барську конфедерацію. Мемуарист шкодує, що замолоду його мало цікавили подробиці

діяльності конфедератів – пізніше, коли вже не залишилося живих свідків, він втратив можливість уточнити певні суперечливі моменти, “które już teraz mgła niepewności okryła”, адже навіть по свіжих слідах свідчення про барських конфедератів були плутаними й непевними⁴⁵.

Невеличку репліку про політичні події кінця XVIII ст. знаходимо й у мемуарах варшав'янки Александри Тарчевської (1792 р. нар.), дочки секретаря Королівського кабінету Танського. Розповідаючи про фінансове становище своєї родини, вона побіжно згадує, що в різанині, вчиненій російськими військами восени 1794 р. на передмісті Варшави – Празі, загинули її родичі, а разом з ними зникли «гроші, вітчизна і щастя»⁴⁶.

Цілоком оминає згадок про вир військово-політичних катастроф і волинський шляхтич Шимон Конопацький (1790-1884), секретар комісії, створеної Росією, Австрією і Пруссією у 1772 р. для контролю за торгівлею і судноплавством, з 1844 р. – маршалок Заславського повіту. У його мемуарах натрапляємо лише на дитячий спомин про велику кількість росіян у місцевості, де народився Конопацький, та про контакт з ними: “Okropnie nastraszył mnie Doniec z rudą potężną brodą i z piką w ręku, gdy znienacka wszedł do pierwszego pokoju, gdzie sam bawiłem się, ciągnąc nitką uwiązane z kart małe saneczki ... Było to w 1795 roku”⁴⁷.

Про байдужість до великої політики у середовищі шляхти свідчать згадки парижанки Шарлотти де Морі. Не зазнавши щастя у подружньому житті Шарлотта де Морі виїжджає до Речі Посполитої, де протягом кількох років мешкала в Литві як вихователька генерала Александра Ходкевича, “znanego chemika i estety”, а пізніше була “guwernantką Zosi Chodkiewiczówny”⁴⁸. Під час своїх подорожей “z Litwy do Paryża” французенка зупинялася на гостини в низці шляхетських родин, але в жодному з детальних описів побуту, в тому числі інтимного, ми не натрапимо на бодай найменшу згадку про якісь політичні преференції, ба, просту цікавість до того, що відбувається в державі. Лише єдиний раз мемуаристка згадує випадок, коли чоловіка однієї шляхтянки вислали вглиб Росії через його політичну натуру, але жодних подробиць з цього приводу не вказано⁴⁹.

Решту життя Шарлотта де Морі прожила на Поділлі (померла у Молчанах). Та частина її спогадів, що пов'язана з життям подільської

шляхти показує, що тут, як і в Литві, мало що змінилося після поділів Речі Посполитої, а принаймні не сталося того, що у 1792 р. передвіщав якийсь Свідерський: “nieochybny rozbiór kraju i koniec exystencji Polaka”⁵⁰. Не переймаючись патріотичними стражданнями, далека від політики шляхта продовжувала звичний спосіб життя й дбала передусім про власний добробут та насущні побутові проблеми.

Утім, сучасний дослідник Даріуш Рольнік припускає, що така байдужість до громадсько-політичних питань була притаманна головно шляхті східних теренів Речі Посполитої, для якої внутрішня стабільність і спокій мали набагато більшу вагу, ніж для мешканців Внутрішніх воєводств. Власне тому, на думку Рольніка, дехто з мемуаристів навіть зображав шляхту Волині, Київщини та Поділля як «лякливу і податливу, чия мужність раптово зникала при появі росіян». Показовим науковець вважає і те, що мемуаристи не згадують жодних випадків спротиву під час складання присяги Катерині II, навпаки, змальовують ці події як спокійні. Врешті, ще й до поділів Речі Посполитої, у короткий період реформ, шляхта українських воєводств відзначалася набагато виразнішим консерватизмом, ніж решта шляхетського загалу Речі Посполитої, а відтак – була незацікавлена у реформах Чотирирічного сейму⁵¹.

Ці спостереження підтверджують і кілька проаналізованих вище мемуарів XIX ст., і спогади сучасника кризових подій – Вацлава Борейка, що народився 1770 р. в Луцькому повіті Волинського воєводства. Ми також не знайдемо тут жодних рефлексій політичного змісту, хоча Борейко разом зі своїм швагром, волинським послом на Чотирирічному сеймі, теж “na sejm jeździł i przy boku Kołłataja grasował”⁵². Залишається припускати, що брак у мемуарах Борейка описів політичних подій чи їх ролі у житті суспільства показують, наскільки справді далеким було питання “losu ojczyzny” для свідомості пересічного шляхтича українських воєводств на тлі повсякденних життєвих інтересів.

«Погані» й «добрі» магнати

Поділи Речі Посполитої не стали катастрофою для всіх її мешканців, адже багато хто зумів скористатися кризовою ситуацією в країні задля своєї користі. Такі люди дбали передусім про задоволення власних

інтересів, здебільшого фінансового плану; інші ж марили реалізацією владних амбіцій на політичній арені. Англійський спостерігач, Джорж Барнет, проживши на початку XIX ст. рік при дворах Чарторизького і Замойського, назвав суцільне запроданство магнатів найбільшим злом, що зруйнувало країну, додавши, що “*więcej zła mocarstwa rozbiorowe uczyniły swym złotem, niż swym orężem*”⁵³.

Особливо успішно використати слабкі сторони Речі Посполитої зміг уряд Російської імперії, який здійснював найбільший вплив на шляхту, яка проживала на східних теренах Речі Посполитої. Тож природно, що й Торговицька конфедерація була проголошена якраз у тій частині України, де троє найбільших магнатів перейшли на службу до імператриці Катерини II⁵⁴. На прикладі кількох найбільш відомих представників проросійсько-орієнтованої верхівки можна зрозуміти, як мало важила для них справа «порятунку Вітчизни».

Один із найпотужніших кланів держави починаючи з середини XVIII ст. складала члени родини Чарторизьких (або т. зв. «Фамілія»), чий величезні маєтки знаходились на території України. Адам Казимир Чарторизький (1734-1823), генеральний староста подільських земель, хоча й прямо не підтримав Торговицьку конфедерацію, все ж після першого поділу Речі Посполитої поклопотався про те, аби російський уряд не конфіскував його маєтки. Для цього він мусив відправити до Санкт-Петербурга своїх синів – Адама Єжи (1770-1861) й Костянтина (1773-1860), які забезпечили собі незлиденне майбутнє кар'єрою при царському дворі.

Співпрацею з Російською імперією вирізнився й руський воєвода, маршалок Торговицької конфедерації Станіслав Щенсний Потоцький⁵⁵, який завдяки Катерині II під час поділів Речі Посполитої зберіг свої величезні землі (312 міст і сіл), а також добудував у 1805 р. Софійський парк, названий на честь його третьої дружини Софії де Вітте⁵⁶.

Ще одним з тих, хто поставив свій підпис під Торговицькою конфедерацією, був польський гетьман Северин Жевуський⁵⁷. Він особливо відзначився виступом проти запровадження спадковості польського трону й проти ухвалення Конституції 3 травня 1791 р. на Великому Сеймі 1788-1792 рр. За допомогу російському уряду він також отримав чималі землі на українських теренах⁵⁸.

Не зволікав і великий коронний гетьман Францишек Ксаверій Браницький⁵⁹, учасник двірських інтриг в Санкт-Петербурзі середини XVIII ст., командував загонів торговичан проти барських конфедератів у 1768-1772 рр. У 1781 р. Францишек Браницький одружився із Александрою Енгельгардт, котра належала до однієї з найзаможніших родин імперії, збагативши таким чином свої статки⁶⁰.

Детальнішу характеристику магнатів містять мемуари сучасників. Так, історик і політик Юліан Немцевич (1757/1758-1841), наводячи низку прикладів, раз за разом підкреслює ганебність зв'язків впливових поляків із російським урядом. Зокрема, розповідаючи про віленського коад'ютора Косаковського (Kossakowski)⁶¹, автор констатує, що той ніколи відкрито не виступав проти ухвал Великого Сейму, однак за допомогою російських посередників здійснював всілякі перешкоди реалізації тих, що були йому не до вподоби, або, не маючи змоги повністю їх знешкодити, намагався "ile można zepsuć"; так само чинили й інші⁶².

Суспільний діяч, поет і літературний критик Вацлав Міхал Залеський (1799-1849) вбачає витоки втручання Російської імперії у справи Речі Посполитої ще з часів коронування Станіслава Августа Понятовського у 1764 р. Він запевняє, що магнати зуміли використати довготривалу кризу в польсько-литовській державі задля поліпшення свого матеріального становища. Залеський підкреслив, що найбільше спільників мали саме проросійсько-орієнтовані вельможі⁶³.

Інший мемуарист, польський офіцер й ад'ютант Наполеона Бонапарта Юзеф Сулковський (1773-1798), також різко відзивається про тих, хто пішов на контакт із Російською Імперією. Він вважає це джерелом усіх нещасть польсько-литовської держави й засуджує імператрицю Катерину II, котра "deptała ... najświętsze prawa własności i prawa publiczne narodów". Утім, як пише автор, партнерами цариці виступали самі магнати, які "ubiegały się oddawna na jej dworze o honor stania się zdrajcami ojczyzny własnej", тож вона змогла їхніми іменами виправдовувати свої загарбницькі дії перед Європою⁶⁴.

Втіленням найбільшого зла виступає нобілітет і в очах мемуариста Францишка Карпінського, який писав, що "żadnego nieszczęścia krajowego nie było, do którego by, o sobie tylko myślący, magnat nasz nie

należał⁶⁵. Він переконаний, що магнати ладні були піти на все, аби задовольнити власні інтереси, нехтуючи і релігійними й моральними принципами⁶⁶.

Побутувала й менш категорична точка зору. Так, Францишек Карпінський оптимістично зазначає, що на тлі суцільної зіпсованості польського нобілітету все-таки залишались особи, варті кращих оцінок і поваги. Передусім він називає руського воєводу Августа Чарторизького; до числа пристойних вельмож зараховано також великого коронного маршалка Станіслава Любомирського, генерала подільських земель Адама Чарторизького, коронного рефередарія Станіслава Малаховського, литовського великого маршалка Ігнація Потоцького, хелмінського воєводу Чапського та віленського каштеляна Мацея Радзивила⁶⁷.

Отже, іноді в мемуарах все-таки можна натрапити на позитивні відгуки про вельмож, передусім про Адама Чарторизького, який зумів зберегти репутацію, незважаючи на свої зв'язки із російським урядом. Так, польський генерал Клеменс Колачковський (1793–1873) із захопленням описує свою зустріч із 70-річним Адамом Казимиром Чарторизьким. Передусім в його словах бринить повага до людяності та гречності вельможі: “wrodzona grzeczność z uprzejmością nadzwyczajną połączona, miłe na każdym czyniły wrażenie”. Поза тим, генерал підкреслив також значимість заслуг магната перед країною, вказавши на його досягнення в культурному й політичному просторі⁶⁸. Його відгуки набувають особливої виразності, коли взяти до уваги те, що Клеменс Колачковський вельми неприязно ставився до прибічників Російської імперії⁶⁹. Подібний випадок можна відзначати у мемуарах шляхтича Кароля Міцовського, який переповів історію контактів свого родича Яна Крукви, луцького підстоля з князем Адамом і констатував людяність та приступність магната, причому без будь-якого політичного підтексту⁷⁰.

Отож, незважаючи на свою проросійську політику, родина Чарторизьких викарбувалась у пам'яті спільноти не в такому вже й негативному світлі. Вкрай протилежною постає оцінка іншого представника польського аристократичного світу – Станіслава Щенсного Потоцького. Як пише Карпінський, цей магнат починав свою

публічну кар'єру як добрий громадянин і патріот (“ [był] kiedyś najlepszym obywatylem”)⁷¹, але пізніше “do zguby ojczyzny przyczynił [się]”⁷². Мемуарист також запевняє, що Потоцький сподівався за підтримки Санкт-Петербурга детронізувати Станіслава Августа Понятовського й одягти його корону, “na szum i sam się oszukał, i naród zgubił”⁷³.

Саме після другого поділу Речі Посполитої за провідниками Торговицької конфедерації назавжди закріпився образ «руйнівників Вітчизни». Спеціальне дослідження Даріуша Рольніка переконує, що після другого поділу шляхта ремствувала на Торговицьку конфедерацію та, зрозуміло, на Щенсного Потоцького, вважаючи, що саме він і його спільники стали головними винуватцями подій, а їхні подальші спроби поправити заплямовану репутацію зазнали краху⁷⁴.

Осуд зв'язків Щенсного Потоцького з російським урядом із плином часу став дедалі гострішим. Так, Немцевич прямо називає торговичан “nagrodzonych wyrodką”, котрі “wstyd i dobrą cześć za blahe zaprzedałi korzyści ... wraz z Moskwą i Prusami dzielili się łupami rozszarpanej ojczyzny”⁷⁵. Потоцький викликав на себе ганьбу й поступово ставав податливим інструментом в руках своїх же прибічників⁷⁶. Починаючи з 1793 р. різко зменшилася кількість тих, хто явно підтримував Торговицьку конфедерацію, а в період повстання 1794 р. діяльність торговичан вже однозначно трактувалася як “zbrodnie wyrodnych ojczyzny synów”. Зокрема, офіцер Петро Ожаровський (1723-1794), який перейшов від Тадеуша Костюшка на царську службу, прокоментував це в листі до Щенсного Потоцького так: “słabsze umysły opuszczają nas”⁷⁷.

Проте, знайшлися і такі, хто намагався виправдати торговичан і, зокрема, Щенсного Потоцького. Антоні Хжонцевський⁷⁸ у спогадах характеризує свого пана як надзвичайно доброго господаря й чемну людину, що з повагою ставилася до оточуючих (членів родини та знайомих). За оцінкою мемуариста, чоловік з такими рисами просто не був здатен здійснювати негідні вчинки на політичному поприщі. Автор намагається переконати читачів у тому, що єдиною провинною Потоцького стала недалекоглядність та надмірна легковірність до обіцянок Катерини II, яка нібито гарантувала йому непорушність кордонів польсько-литовської держави та збереження шляхетських вольностей⁷⁹. Хжонцевський запевняє, що Щенсний Потоцький завжди залишався

«почтивим шляхтичем», якого банально ошукав російський уряд: “Nie on więc był zdrajcą, ale sam był zdradzony”⁸⁰.

Одначе варто підкреслити, що політичні погляди самого Хжонщевського не збігалися з переконаннями його пана, адже мемуарист згадує, що замолоду вітав реформи Великого сейму і був “najzarapleńszym Konstytucji 3 Maja storonnikiem”. Утім, з часом позиція автора змінилася, і спробою порятунку держави він називає вже не Чотирирічний сейм, а діяння Торговицької конфедерації, хоча й не заперечує, що вона дезорганізувала політичне становище в краї. У такий спосіб Хжонщевський знімає з торговичан відповідальність за скоєне і стверджує, що недосконалість реформ Чотирирічного сейму й недопрацьованість Конституції рано чи пізно мали призвести до занепаду країни⁸¹.

Інший мемуарист – Северин Букар (1733-1753), колишній офіцер, а згодом власник маєтку Янушпіль Житомирського повіту, також прихильно ставився до торговичан. Ще у 1792 р. він брав участь у битві Костюшка проти росіян, а незабаром змінив політичні погляди й у 1793 р. вже супроводжував польського генерала Стефана Любовидзького у делегації до Санкт-Петербурга,⁸² яка мала клопотатися про збереження маєтків низки великих землевласників в Україні. Щенсного Потоцького автор зобразив зразковим громадянином, що здійснив чимало добрих справ на користь Речі Посполитої. Букар засуджує тих, хто мав інакшу, негативну думку про Потоцького, називаючи їх псевдопатріотами, які під виглядом публічного добра сіяли ворожнечу у сеймових залах та “rozrywali jedność i zgodę, bez których nic dobrego przedsięwziąć niepodobna”⁸³.

Підсумовуючи можна констатувати, що більшість сучасників кризових подій кінця XVIII ст. вбачали корінь усіх негараздів саме у запроданстві можновладців, особливо коли це стосувалося їхньої співпраці із російським урядом; на противагу цьому, натрапляємо й на поодинокі спроби виправдати заплямовані репутації декого з магнатів.

Шляхтянки на політичній арені: патріотична риторика й повсякденні реалії

Аналізуючи бурхливі події кінця XVIII ст., слід згадати й про участь у них жінок, позаяк останні не пасли задніх у творенні історії. Певні емансипаційні тенденції у вихованні, освіті та світському житті,

привнесені епохою Просвітництва, сприяли зростанню зацікавленості громадсько-політичними сферами життя в середовищі представниць нобілітету. У світлі таких нових тенденцій в Речі Посполитій почали розповсюджуватися салони, причому не тільки літературно-мистецькі, а й політичного спрямування, де жінки почали освоювати раніше суто чоловічу ниву⁸⁴.

Утім, на перших порах інтерес серед жінок до політики обумовлювався зазвичай просуванням власних сімейно-кланових інтересів. Яскравим прикладом може послугувати обрання королем Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського, адже його кандидатура перемогла деякою мірою внаслідок впливу зацікавлених магнаток. Згодом король навіть не цурався говорити про себе, що він *“wołą kobiet polskich na tron został powołany”*⁸⁵, а в листі до мадам Жофрен, господині найславетнішого паризького салону доби Просвітництва, він писав: «Я мав приємність бути названим вустами всіх жінок і всіх чоловіків мого народу, присутніх на цих виборах; адже коли примас проїжджав повз їхні екіпажі, він робив їм ласку, питаючи, кого вони бажають за короля...»⁸⁶.

З плином часу дедалі більше жінок із заможного середовища занурюються в політку, тим паче що остання давала невичерпні можливості проявити себе. Так, до організації фінансових та ідейно-політичних питань Барської конфедерації 1768-1772 рр., долучилась нечувана доти кількість представниць нобілітету⁸⁷. З цієї причини, як відзначає білоруська дослідниця Наталя Гардзійенка, рух барських конфедератів іноді навіть називають «жіночим»⁸⁸. Певна частина заангажованих у події жінок здобула навіть горде звання «патріоток», прикладом чого може стати діяльність Францишки Красінської (1743-1796), яка провадила особливу місію на підтримку Барської конфедерації у 1769-1772 рр., жваво листуючись з маршалками, воєначальниками, дипломатичними агентами тощо⁸⁹.

Жінки допомагали барським конфедератам як морально, так і матеріально. Наприклад, Анна Яблоновська екіпірувала власним коштом 60 жовнірів і відправила їх до Бару; в одному зі своїх містечок (Коску) вона влаштувала своєрідний осередок конфедерації, де лікувала й відгодовувала поранених, споряджала їх та готувала до

подальших боїв. Окрім того, вона дбала про налагодження політичної підтримки барських конфедератів з-за кордону: виїжджала у Відень, Венецію, Рим, а також до Франції та Голландії. У схожий спосіб діяли й інші магнатки – Маріанна Скужевська в Потсдамі, а Геновефа Бжостовська (яку Юзеф Вибицький назвав “*spotliwą Sarmatką*”⁹⁰) і Зофія Любомирська – у Дрездені⁹¹.

Високу оцінку патріотичній діяльності жінок у часи Барської конфедерації надав її сучасник Юзеф Вибицький (1747-1822), генерал, політик і письменник, співавтор Конституції 3 травня. Дуже теплими словами мемуарист відзначив Анну-Марію Радзивилову (1730-1795), у “*której dusza i obszerne wiadomości wielce ważną rolę w sprawie Ojczyzny miały*”⁹². До зразкових громадянок він залічив також Констанцію Сангушкову, відзначивши її рішучість і запал у справах порятунку Вітчизни. На думку Ю.Вибицького, з цієї громадянки мали би брати приклад чоловіки, й особливо ті польські магнати, що лише “*o swoje mizerne jestestwo byli tylko troskliwemi*”. Тож за словами Вибицького, пані Сангушкова була щирою патріоткою і “*chciała dobrze swojej Ojczyźnie*”⁹³.

На думку Н. Гардзійко, підтримка жінками Барської конфедерації була зазвичай викликана особистими мотиваціями. Так, Францишка Красінська мала родинні зв'язки з керівниками конфедератів; Марія Амалія Мнішкова (1736-1772) вбачала у конфедерації можливість детронізувати ненависного короля Станіслава Августа й посадити на його місце когось іншого, на її погляд придатнішого; Теофіла Сапега (1742-1816) пояснювала свою участь у конфедерації патріотичними мотивами боротьби проти російського втручання у справи Речі Посполитої⁹⁴.

У часи Великого Сейму (1788-1792) зацікавлення державницькими питаннями дедалі більше ставало актуальним серед жінок. Під час Сейму вони брали участь в окремих засіданнях посольських груп, що збирались в салонах. Там ділилися найсвіжішими відомостями щодо порушених на Сеймі питань й дискутували з цього приводу; часто засиджувались до ночі у галереях на засіданнях того ж Сейму, ознайомлювались із проектами реформ і ставали їх завзятими поборницями⁹⁵.

Ян Дуклан-Охоцький (1766/1768-1837), польський мемуарист і письменник з Волині, згадував один цікавий прояв жінками

патріотичної позиції: наступного дня по ухваленні Конституції 3 травня 1791 р. група жінок із привілейованого стану зібралась у Саксонському парку (Saskim ogrodzie) на передмісті Варшави; вони виражали свою радість з приводу ухвалення Конституції тим, що прикрасили свої капелюшки стрічками й пов'язками “jasnoniebeskiego kologu”, на яких великими літерами було написано “Król z narodem, naród z królem”. Одразу ж після цієї демонстрації всі фабрики почали день і ніч виробляти такі стрічки, а магазини конкурували між собою, аби закупити цю продукцію. Зрозуміло, таке кипуче виробництво пов'язок із написами було зумовлене попитом, котрий швидко поширився і на провінції, і на шляхетські маєтки⁹⁶.

За словами мемуариста Міхала Огінського, навіть Європа гідно оцінила патріотизм польських жінок. Останні активно взаємодіяли між собою на громадської-політичній арені й “chwałyły tylko to, co było narodowem”. Мемуарист підкреслює, що таке завзяття було надзвичайно корисним для суспільства, позаяк своїм прикладом жінки надихали молодь, “niecierpliwe znoszące panowanie cudzoziemskie”⁹⁷.

Францішек Карпінський, втім, у своїх спогадах руйнує ідеальний образ “guserek i samarytanek”, на якому наполягають інші мемуаристи. Так, він з жалем оповідає як після другого поділу Речі Посполитої в день присяги на вірність імператриці Катерині II були влаштовані бали, де безтурботно витанцьовувала польська шляхта, хоча й знала, чому присвячено розваги. Зокрема у Вільні була така ситуація з балом: вся шляхта бавилась, і тільки одна громадянка, “piękna Gorecka” не танцювала і відмовила одному генералові у запрошенні на танок, “zawszy się łzami”, зі словами: “Czegoż pan chcesz, ażebym na pogrzebie matki mojej, ojczyzny, tańcowała?”. Така відповідь шляхтянки присоромила решту й ті, що, на думку мемуариста, мали бодай краплю свідомості, припинили танцювати. Закінчуючи переповідати цей сумний (чи все таки найбільш реалістичний?) епізод, Францішек Карпінський робить песимістичний висновок: “Nieszczęście to już narodu, kiedy między tysiącem obywatelów jedna tylko kobieta ojczyzny swojej żałowała...”⁹⁸.

Менше з тим, із вибухом повстання 1794 р. під проводом Тадеуша Костюшка, можна простежити нову хвилю патріотичного пробудження серед шляхтянок. На заклик Костюшка до жінок (*Ode-*

zwa do kobiet), проголошений 24 березня 1794 р. у Кракові,⁹⁹ заможні шляхтянки пожертвували багато коштовних і ювелірних виробів, а кілька магнаток відкрили свої палаци для розміщення в них воєнних шпиталів¹⁰⁰. У таких лазаретах працювали жінки різних станів, але прикметним є те, що крім опікування пораненими воїнами-поляками, польські жінки виходжували й поранених росіян¹⁰¹.

Не жалкувала грошей та часу на повстанську справу й палка патріотка Анеля Венгожевська (1765-1822), яка активно пропагувала засади яacobінських реформ Франції у своєму середовищі. На потреби повстання Венгожевська озброювала своїх селян і, доки вони воювали, матеріально підтримувала їхні родини¹⁰². “Pani generałowa Węgorzewska – писав про неї мемуарист Францішек Гаєвський, – odegrała niepospolitą rolę w powstaniu 1794 r.; jeździła po obozach polskich, dostarczała naszym wiadomości, zagrzewała patrzyotyzmem jednych, podurzała drugich, brała udział we wszystkich knowaniach przeciwko Prusakom, była zagorzałą zwolenniczką rewolucji francuskiej”¹⁰³.

Інакше сприймала повстання одна з представниць нобілітету – Анна Потоцька (1776-1867, дочка Людвіка Тишкевіча і Констанції Понятовської, племінниця короля Станіслава Августу Понятовського). Під час повстання вона ще була дитиною й у своїх мемуарах змалювала лише дитячі враження від побаченого. Вона досить симптоматично описує своє ставлення до супротивників польських патріотів:

Co rano i co wieczór zachęcała mnie bona, żebym się pobożnie modliła do Boga o błogosławieństwo dla wojsk naszych. Z całego serca oddawałam się temu, co mi kazano robić, ale naprawdę nie rozumiałam, co się to dzieje i dlaczego trzeba się było gniewać na tych pięknych oficerów rosyjskich, na których spoglądałam nieraz z przyjemnością, gdy harcowali na ładnych koniach. Wzięcie Pragi oświeciło mnie...¹⁰⁴.

З опрацьованих матеріалів можна побачити, що кризові події кінця XVIII ст. не обходили осторонь і жінок, а їхня участь у «справах вітчизни» була досить поширеним явищем та, хоч і не офіційно, виражалася різними способами: намаганням вплинути на ухвалення того чи іншого рішення на сеймах, налаштуванням свого оточення на певні політичні вподобання й відповідні спонукання, здійсненням грошових пожертв на потреби патріотів тощо.

ВИСНОВКИ

Отже, на основі аналізу низки мемуарів кінця XVIII – першої половини XIX ст. було з'ясовано, що кризові події неоднозначно сприймалися широким загалом рядової шляхти, коливаючись від крайньої апатії, а то й ворожості до ініціаторів опору (наприклад, барських конфедератів), які порушували спокійний плин життя, до не менш палких похвал «оборонцям вітчизни». Паралельно існував й інший нурт мислення, в якому просто оминали все, що стосувалося політичної площини, занурюючись у приватне життя, майнові клопоти та узвичаєні шляхетські розваги.

Певні корективи у цей стан речей вніс перший поділ Речі Посполитої 1772 р., який спричинив шок у суспільстві та дав перший великий поштовх до більш масової активізації патріотичного почуття. Висунута Великим Сеймом 1788-1792 рр. ідея оздоровчих реформ набрала неабиякої популярності, електризуючи піднесену у Варшаві атмосферу й спонукаючи до поширення нових настроїв у країні. Кульмінацією патріотичного пробудження стало повстання 1794 р. під проводом Тадеуша Костюшка, яке, попри поразку, задало параметри героїзації подій цього періоду як у свідомості їх безпосередніх учасників, так і в колективній пам'яті наступних поколінь. Характерно, натомість, що слідів згаданого ентузіазму, зокрема, готовності йти на жертви й страждання задля «порятунку вітчизни», не простежується ні в збережених мемуарах волинської шляхти, ні в репліках на адресу мешканців південно-східних теренів Речі Посполитої з боку шляхти з інших регіонів. У світлі цих подій шляхта українських регіонів постає як цілком аполітична й занурена лише в приватні клопоти.

Утім, набагато гостріші випадки автори мемуарів адресують магнатській верхівці, яка й справді дбала передусім про власні статки та кар'єри на дворах сусідніх правителів, – саме цих людей шляхта, судячи з мемуарів, вважала винуватцями політичних нещастій у державі. Засуджувався, зокрема, їх виключно показний спосіб життя, готовність знехтувати релігійними й моральними принципами заради власних корисливих інтересів, небажання застосувати свій політичний вплив на благо країни. Певним дисонансом до таких оцінок, притаманних більшості проаналізованих нами текстів, є спроби виправдати

«добрих» і «людяних» можновладців, чії наміри буцімто просто не зрозумів шляхетський загал.

На підставі простеження позицій та участі польських шляхтянок у політиці з'ясовано, що жінки, з мірою проникнення просвітницьких емансипаційних тенденцій до виховання, освіти й світського життя, десь з кінця 1760-х – початку 1770-х рр. почали дедалі активніше цікавитися політикою і навіть певним чином впливати на суспільно-політичний клімат у країні. Реалізувалося це, як і в епіцентрі Просвітництва, Франції, через салони, що з осередків літературно-мистецького життя перетворювалися на місце політичних дискусій та обговорення ідей реформування держави. Свої позиції жінки реалізували також шляхом неофіційного лобювання відповідних ухвал та через моральну й матеріальну підтримку повстанських акцій. Утім, сказане стосується лише жінок із вищого світу, які мали відповідні зв'язки в дипломатичних колах та на королівському чи магнатському дворах.

ПРИМІТКИ:

¹ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – Львів, 2007.

² Вульф А. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К., 2009.

³ Kraszewski J. I. Polska w czasie rozbiorów 1772-1799: studia do historyi ducha i obyczaju. – Warszawa, 1903.

⁴ Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – Warszawa, 1988.

⁵ Burnett G. Obraz obecnego stanu Polski. – Warszawa, 2008.

⁶ Rolnik D. Obraz szlachty polskiej na kresach południowo-wschonich Rzeczypospolitej w czasach stanisławowskich w świetle polskiej literatury pamiętnikarskiej // Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie, Idee, Prawo. – Białystok, 2003. – S. 159-176; Rolnik D. II Rozbiór Polski w opiniach szlachty okrojonej Rzeczypospolitej // Studia Historyczne. – 2002, № 2. – S. 127-146.

⁷ Гардзієнка Н. Грамадска-палітычная дзейнасць жанчын шляхецкага саслоўя ў Рэчы Паспалітай у XVIII ст. // Terra Historica. – 2002, № 1. Режим доступу:

http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/terra/01/01_hardzijenka_n.htm, відвідано 27.11.2008.

⁸ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002 – С. 260-261.

- ⁹ Cieński A. Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku. – Wrocław, 1981. – S. 112.
- ¹⁰ Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych: wiązanka spraw poważnych, ciekawych i błahych / Przeł. Edward Raczyński. – Londyn, 1975; Polski Słownik Biograficzny. T.VII/1, Zeszyt 31. – Kraków, 1948. – S. 24.
- ¹¹ Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych. – C. 32-33.
- ¹² Там само. – C. 41.
- ¹³ Там само. – C. 48.
- ¹⁴ Karpiński F. Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem / Oprac. Roman Sobol. – Warszawa, 1987. – S. 59.
- ¹⁵ Там само. – C. 78.
- ¹⁶ Augustyniak U. Historia Polski, 1572-1795. – Warszawa, 2008. – S. 860.
- ¹⁷ Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych. – S. 53.
- ¹⁸ Там само. – C. 57-58.
- ¹⁹ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – C. 235.
- ²⁰ Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych. – S. 59-61.
- ²¹ Там само. – C. 57.
- ²² Там само. – C. 59-61.
- ²³ Kraszewski, J. I. Polska w czasie rozbiorów 1772-1799: studia do historii ducha i obyczaju. – S. 419-423.
- ²⁴ Pamiętniki Józefa Drzewieckiego: spisane przez niego samego (1772-1802) / Przeł. J. Kraszewskiego. – Wilno, 1858. – S. 13.
- ²⁵ Там само. – C. 11.
- ²⁶ Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych. – S. 174.
- ²⁷ Цит. за.: Rolnik D. II Rozbiór Polski w opiniach szlachty okrojonej Rzeczypospolitej. – S. 130.
- ²⁸ Grabski A.F. Zarys historiografii polskiej. – Poznań, 2000. – S. 72-77.
- ²⁹ Цит. за.: Rolnik D. II Rozbiór Polski w opiniach szlachty okrojonej Rzeczypospolitej. – C. 132.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Pamiętniki z ośmnastego wieku. Pamiętniki Michała Ogińskiego o Polsce i Polakach od r. 1788 aż do końca r. 1815. T.1. – Poznań, 1870. – S. 125-126.
- ³² Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych. – S. 211.
- ³³ Nakwaska K. Pamiętnik o Adame hr. Potockim, pułkowniku 11 pułku jazdy Księstwa Warszawskiego skreślony przez jego córkę Karolinę z Potockich Nakwaską. – Kraków, 1862. – S. 3.
- ³⁴ Там само. – C. 7.
- ³⁵ Там само. – C. 4-5.

- ³⁶ Pamiętnik Henryka Dembińskiego, generała wojsk polskich. Część 1. – Warszawa, 1900. – S. 6.
- ³⁷ Там само. – С. 24.
- ³⁸ Там само. – С. 6.
- ³⁹ Pamiętniki Franciszka z Błociszewa Gajewskiego, pułkownika wojsk polskich 1802-1831. T. 1. / Do druku przysposobione przez Stanisława Karwowskiego. – Poznań, 1913. – S. 6.
- ⁴⁰ Polski Słownik Biograficzny. T. XVII/1, Zeszyt 72. – Wrocław, 1972. – S. 26.
- ⁴¹ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – С. 248; Augustyniak U. Historia Polski, 1572-1795. – S. 900.
- ⁴² Lelewel P. Pamiętniki i diariusz domu naszego / Przygot. do druku Irena Lelewel-Friedmannowa. – Wrocław, 1966. – S. 37.
- ⁴³ Там само. – С. 39.
- ⁴⁴ Dembowski L. Moje wspomnienia. T.1. – Petersburg, 1898. – S. 65-69.
- ⁴⁵ Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego. – Kraków, 1987. – S. 59-60.
- ⁴⁶ Tarczewska A. Historia mego życia: wspomnienia warszawianki / Oprac. Izabela Kaniowska-Lewańska. – Wrocław, 1967. – S. 39-40.
- ⁴⁷ Pamiętniki Szymona Konopackiego. – Warszawa, 1899. – S. 11.
- ⁴⁸ Z życia dworów i zamków na Kresach, 1828-1844. – Poznań, 1924. – S. 4.
- ⁴⁹ Там само. – С. 29.
- ⁵⁰ Цит. за.: Rolnik D. II Rozbiór Polski w opiniach szlachty okrojonej Rzeczypospolitej. – S. 128.
- ⁵¹ Rolnik D. Obraz szlachty polskiej na kresach południowo-wschonich Rzeczypospolitej w czasach stanisławowskich w świetle polskiej literatury pamiętnikarskiej. – S. 170-171.
- ⁵² Pamiętniki domowe. Pamiętnik pana Waclawa Borejka “O obyczajach i zwyczajach” / Zebrane i wydane przez Michała Grabowskiego. – Warszawa, 1845. – S. 13.
- ⁵³ Burnett G. Obraz obecnego stanu Polski. – S. 285.
- ⁵⁴ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – С. 16.
- ⁵⁵ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. Spisy / Pod red. A.Gąsiorowskiego. – Kórnik, 1992. – S. 196.
- ⁵⁶ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – С. 16-17.
- ⁵⁷ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. – S. 201.
- ⁵⁸ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – С. 16-17.

⁵⁹ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. – S. 159.

⁶⁰ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – С. 17-18.

⁶¹ Urzędnicy centralni i nadworni Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy / Opr. H.Lulewicz i A.Rachuba. – Kórnik, 1994. – S. 216.

⁶² Niemcewicz J.U. Pamiętniki czasów moich. / Oprac. Jan Dihm. – Warszawa, 1958. – S. 128.

⁶³ Pamiętniki Michała Zaleskiego, wojskiego Wielkiego księstwa Litewskiego, posła na sejm Czteroletni. – Poznań, 1879. – S. 169.

⁶⁴ Jenerała Józefa Sułkowskiego życie i pamiętniki historyczne, polityczne i wojskowe. – Kraków, 1986. – S. 205.

⁶⁵ Karpiński F. Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem / Oprac. Roman Sobol. – Warszawa, 1987. – S. 148.

⁶⁶ Там само. – С. 104.

⁶⁷ Там само. – С. 105.

⁶⁸ Wspomnienia jenerała Klemensa Kołaczkowskiego. Księga I. od roku 1793 do 1813. – Kraków, 1898. – S. 60.

⁶⁹ Там само. – С. 44.

⁷⁰ Там само. – С. 90.

⁷¹ Karpiński F. Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem. – S. 136.

⁷² Там само. – С. 81.

⁷³ Там само. – С. 137.

⁷⁴ Цит.за.: Rolnik D. II Rozbiór Polski w opiniach szlachty okrojonej Rzeczypospolitej. – S. 133.

⁷⁵ Niemcewicz J.U. Pamiętniki czasów moich. – S. 185.

⁷⁶ Fiszerowa W. Dzieje moje własne i osób postronnych. – S. 171.

⁷⁷ Rolnik D. II Rozbiór Polski w opiniach szlachty okrojonej Rzeczypospolitej. – S. 136.

⁷⁸ Chrzaszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna / Wyd. Jerzy Piechowski. – Wrocław, 1976; Antoni Robert Felijan, 1770-1851 pp., виходець з середньої шляхти; у віці двадцяти років став помічником в канцелярії при дворі Щенсного Потоцького в Тульчині; в часи Чотирирічного Сейму виїжджав до Варшави як кореспондент і звігував своєму панові. Протягом життя служив у родині Потоцьких в Тульчині.

⁷⁹ Там само. – С. 19-21.

⁸⁰ Там само. – С. 112.

⁸¹ Там само. – С. 22.

⁸² Bukar S. Pamiętniki z końca XVIII i początków wieku XIX. – Warszawa, 1912. – S. 117; С. Букар назвав кількох поляків-учасників делегації, що

приїхали просити за маєтки: Michał Sobański, Dolski podkomorzy koronny, Rzewuski, kasztelan witebski, książe Marceli Czetwertyński, reszty już nie pamiętam; z gubernii Wołyńskiej: ks. Hieronim Sanguszko, wojewoda wolyński, ks. Aleksander Lubomirski, Wyleżyński, regent koronny, Antoni Grocholski i t.d. Podobnie z gubernii litewskich i Kijowskiej.

⁸³ Bukar S. Pamiętniki z końca XVIII i początków wieku XIX. – С. 96-97.

⁸⁴ Гардзіенка Н. Грамадска-палітычная дзейнасць жанчын шляхецкага саслоўя ў Рэчы Паспалітай у XVIII ст.

⁸⁵ Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – С. 131.

⁸⁶ Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – С. 348.

⁸⁷ Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – С. 133.

⁸⁸ Гардзіенка Н. Грамадска-палітычная дзейнасць жанчын шляхецкага саслоўя ў Рэчы Паспалітай у XVIII ст.

⁸⁹ Z życia Księżnej Kurońskiej. Szkic historyczny prez Kazimierza Pułaskiego. – Warszawa, 1890. – С. 82-96.

⁹⁰ Wybicki J. Życie moje oraz Wspomnienie o Andrzeju i Konstancji Zamoyskich. / Z rękopisów wydał A.M.Skałkowski. – Kraków, 1927. – С. 83.

⁹¹ Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – С. 135.

⁹² Wybicki J. Życie moje oraz Wspomnienie o Andrzeju i Konstancji Zamoyskich. – С. 83.

⁹³ Там само. – С. 95.

⁹⁴ Цит. за.: Гардзіенка Н. Грамадска-палітычная дзейнасць жанчын шляхецкага саслоўя ў Рэчы Паспалітай у XVIII ст.

⁹⁵ Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – С. 143-145.

⁹⁶ Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego. Т.3. – Warszawa, 1910. – С. 32.

⁹⁷ Pamiętniki z ośmnastego wieku. Pamiętniki Michała Ogińskiego o Polsce i polakach. – С. 16.

⁹⁸ Karpiński F. Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem. – С. 175.

⁹⁹ Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – С. 157-158.

¹⁰⁰ Гардзіенка Н. Грамадска-палітычная дзейнасць жанчын шляхецкага саслоўя ў Рэчы Паспалітай у XVIII ст.

¹⁰¹ Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego. Т.4. – С. 100.

¹⁰² Wawrzykowska-Wierciochowa D. Rycerki i Samarytanki. – С. 183-188.

¹⁰³ Pamiętniki Franciszka z Błociszewa Gajewskiego, pułkownika wojsk polskich 1802-1831. – С. 7-8.

¹⁰⁴ Potocka A. Pamiętniki. Т.1. – Warszawa, 1898. – С. 17-18.